

Csapody Miklós*

Budapest

László Dezső és a zsidókérdés (1940–1944)

Dezső László and ‘the Jewish Question’ (1940–1944). Abstract

Dezső László (1904–1973) was a Reformed (Calvinist) minister and theologian, a significant ethnic-minority ideologist of the Transylvanian Hungarian minority, prior to World War II. He became a Member of Parliament as a politician of the Transylvanian Party (Erdélyi Párt), between 1940 and 1943. He managed to conciliate the traditional Transylvanian Reformed Church with Evangelicalism, and introduced these into his minority policy. As a devout Christian he was revolted against anti-Semitism, and saved Jews in 1944 by baptising them. The communist regime of Romania imprisoned him as a ‘Hungarian fascist’ between 1952 and 1954 and again in 1957–1960. He was rehabilitated only after his death.

Keywords: Transylvanian Party (Erdélyi Párt), Dezső László, political anti-Semitism, Reformed religious attitude, saving the Jews.

László Dezső (1904–1973) református lelkész, teológus 1930–40 között az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztője, az erdélyi magyarság meghatározó kisebbségi ideológusa volt.¹ A második bécsi döntés után a magyar parlament behívott erdélyi párti képviselője lett.² Személyére az Erdélyi Fiatalok mozgalmában betöltött szerepe,³ könyvei és írásai, széles körben ismert egyházi és közéleti tevékenysége hívta fel Teleki miniszterelnök figyelmét:

„[...] képviselői kinevezésem alapját az a tény képezte, hogy titkára voltam a püspök vezetése alatt álló lelkészi egyesületnek. A képviselői behívások ugyanis

* Csapody Miklós, dr. (Sopron, 1955) a szegedi egyetemen szerzett bölcsészdiplomát 1979-ben, az Erdélyi Fiatalok történetéből doktorált ugyanott 1982-ben. 1979–1982 között a Kulturális Minisztérium irodalmi osztályán, 1989-ig az OSZK-ban, 1990-ig a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságán dolgozott. 1990–2010-ben a magyar parlament tagja, azóta az MTA Történettudományi Intézetnek tudományos munkatársa. Kutatási területe: 20. századi magyar művelődés- és eszmetörténet.

¹ Ld. *A kisebbségi élet ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940. Szerk. Cseke Péter. Minerva Könyvek 6. Minerva Művelődési Egyesület–Szabadság, Kolozsvár 1997.

² Csapody Miklós: László Dezső a magyar országgyűlésben. In: *Egy nemzedék iskolája*. Az Erdélyi Fiatalok (1929–1933). Korona Kiadó, Budapest 2009, 251–337.

³ „Az ‘Erdélyi Fiatalok’ olyan szerkesztőt kapott László Dezsőben, aki világos, öntudatos gondolkozásmódjával már ekkorra irányító tekintélyt nyert az ifjúság életében – írta Vita Zsigmond 1939-ben. – [...] Az ‘Erdélyi Fiatalok’ eszmevilágát, célkitűzéseit a leghatározottabban László Dezső irányította. Ő látja kezdettől fogva a legvilágosabban, hogy az erdélyi fiataloságnak küldetését kell vállalnia és megszabadulva a múlt terheitől, egy egységes, társadalmi különbségeket kizáró új nemzetgondolatot kell kialakítania. Függetleníteni akarja az erdélyi ifjúság gondolkozását külföldről beszívárgott, idegen testre szabott eszmeáramlatoktól és egy sajátos erdélyi gondolkodásmód kiépítéséért küzd. Az irodalmi transzilvánizmusnak az ifjúságban ő a leg tudatosabb folytatója egész életfilozófiájával.” Erdélyi realizmus. In: *Magyar Szemle* 1939. XXXVI. köt. 3. (143), 279.

foglalkozási ágak szerint történtek, a református lelkészek közül engem hívtak be.”⁴

Miközben a *Hitel* egyik legtöbbit közlő munkatársa volt, a *Kiáltó Szót* (1942–44) szerkesztette Tavasz Sándorral. 1943 februárjában a Puskás Lajos tízes szervezeti vezető elnöklete mellett megalakult Magyar Cserkészlet Erdélyi Kerületi Tanácsának lett a társelnöke, júniusban a Kolozsvári Református Egyházmegye esperesévé választották meg. A parlament ülésein 1943 végéig csak akkor jelent meg, ha az őt érdeklő egyházi és kulturális kérdésekről tárgyaltak, egyetlen évben sem töltött 30-nál több napot Budapesten, 1944-ben pedig egyetlen ülésen sem vett részt.⁵

A törvényhozástól a német megszállás után lelkészi szolgálata és a hadi események tartották távol, s csak azért nem mondott le a képviselőségről, hogy ne adja át a helyét „egy túlzó fasiszta nyilas képviselőnek”.⁶

1954 januárjában aláírt munkatábori nyilatkozatában ez olvasható:

„1941 márciusáig [...] mint párton kívüli képviselők működtünk, mivel az volt a felfogásunk, hogy a Magyarországhoz csatolt Észak-Erdélyt meg kell oltalmazni a pártpolitikai harcoktól. Az akkori Ellenzéki [!] pártok: Nyilaskeresztes párt (Szálasi) és Újjászületés pártja [Magyar Újjászületés Pártja – CSM] (Imrédy) azonban Erdélyben is szervezkedni kezdtek. Ezt látva a kormánypárt is arra kényszerült, hogy az erdélyi területen szervezeteket létesítsen. Ha ez a helyzet bekövetkezik, Erdély a legélesebb politikai harcok színtere lesz [...] és alkalmat nyernek a fasiszta pártok a szabad terjeszkedésre. Ez a körülmény készítette az erdélyi képviselőket arra, hogy 1941 márciusában megalakítsák az Erdélyi Pártot. A párt fő célja az volt, hogy Észak-Erdélyt mentesítse a pártpolitikai küzdelmekről, és a nyilas és Imrédy-párt befolyását és hatását, a tömegek fasizálását akadályozza [...]”.⁷

Első letartóztatása után, 1952-ben így zajlott a publicisztikai tevékenységét firtató párbeszéd:

„Kérdés: Miért nem nyilatkozott a Magyar Erdélyi Pártban [!] kifejtett tevékenységére vonatkozó kérdésre a maga teljes tevékenységéről, nevezetesen a füzetekről és a cikkekről is, amelyeket maga abban az időszakban a fasiszta magyar Ellenzék, Székely Nép, Pásztortűz, Hitel és más lapokba írt, és mit foglaltak magukba azok a cikkek? Válasz: [...] nem tekintettem úgy, hogy ezek a Párt keretében végzett munkámhoz tartoztak, bár tudom, hogy az általam írott cikkek a Magyar Erdélyi Párt tevékenységéről és életéről szóló kérdéseket is tartalmaztak. A fasiszta magyar újságokba írott cikkeim a Magyar Erdélyi Párt céljairól szóltak, az erdélyi magyarok egységéről, magyar kulturális kérdésekről, a nép és az ifjúság keresztény magyar szellemben és fasiszta magyar szellemben való neveléséről, hasonlóképpen ugyanebben az értelemben írtam más magyar fasiszta

⁴ László Ferenc: A „harmadik út” áldozata. László Dezső állambiztonsági ügyiratai (1948–1955). In: *László Dezső emlékezete 1904–2004*. Szerk. Cseke Péter. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár 2004, 173.

⁵ László Ferenc: *i. m.* 174.

⁶ László Dezső 1954. január 25-én kelt Nyilatkozatát idézi László Ferenc: A „harmadik út”.... Ld. még Uő: A 4424-es megfigyelt. László Dezső állambiztonsági ügyiratai (1948–1952). In: *Korunk* 2003. augusztus. Harmadik folyam, XIV. évf., 8.

⁷ László Ferenc: *i. m.* 173.

lapokba, mint a Székely Nép, Pásztortűz, Hittel és mások. A cikkekben írtam egyes mondatokat a bolsevikok és az SZSZSZK⁸ ellen, mozgósítva a népet a bolsevizmus ellen. Ezeket a cikkeket 1940 és 1944 között írtam.”⁹

Kihallgatási jegyzőkönyvéhez egy feljegyzést csatoltak, amelyből kihagyták a „keresztyén magyar” kifejezést, viszont ezt írták bele:

„mozgósította a népet a bolsevikok és a zsidók ellen”, amiről egyik kihallgatása során sem esett szó. Két évvel későbbi, munkatáborban kelt nyilatkozatában publicisztikai működéséről és előadásairól szólva így utasította vissza a fasiszmus vádját: „Konferenciáimat és cikkeimet keresztyén, magyar szellemben készítettem. Magamat sohasem tekintettem fasisztának. Úgy véltem, hogy különbség volt köztem és az általunk is fasisztának [tartott], a német befolyást kritika nélkül elfogadó nyilaskeresztesek vagy a túlzóan sovínisz[ta] elemek között. A bolsevizmus ellen külön cikket nem írtam, külön beszédet nem tartottam. Elismerem, hogy beszédeimben és cikkeimben elszórtan vannak bolsevizmus elleni nyilatkozatok, de annál több németellenes. A háborúban való részvételre nem izgattam. A dos[z]árban [dossziében – CSM] lévő újságcikk, amelyik a Bánffy-hunyadon tartott konferenciámról szól [,] nem általam, hanem rólam íratott jelen nem lévő újságíró által [,] és általam ott el nem mondott kijelentéseket tartalmaz. A kolozsvári kihallgatásomon aláírt nyilatkozatban elismer[t]em, hogy fasiszta szellemben írtam és beszéltem. A kihallgatást vezető főhadnagy urat kértem, hogy a fasiszta kifejezés helyett írjon profasisztát. Erre az a tény bátorított föl, hogy a népi demokráciánk hivatalos sajtójában az Erdély Párt [–] szemben a nyilas és Imrédy-párttal [–] mint profasiszta párt szerepelt. 1948–50 között az Irodalmi Almanachban egy jelentős demokratikus író,¹⁰ a neve most nem jut eszembe, foglalkozott az erdélyi magyar élet 1944 előtti tényeivel és engemet harmadik utasnak nevezett, azaz olyan valakinek, aki a kommunizmus és a fasiszmus között egy harmadik utat keresett, s aki mindkét oldallal szemben, de mindkettő hatása alatt is valami újat keresett. Az író szerint ezt én a hitlerizmus idején tettem, tehát az adott helyzetben [,] akkor és ott inkább voltam Hitlerellenes, mint antibolsevista. Ezek a tények is fölbátorítottak arra, hogy magamat ne tekintsem fasisztának [,] és ma is úgy tekint[h]essem az 1940–44. közötti politikai szereplésemet, mint profasisztát is.¹¹ Sohasem tagadtam, hogy magyar va-

⁸ Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége.

⁹ László Ferenc: *i. m.* 167. László Dezsó ekkori írásainak nagy része néhány korábbival együtt Magyar önismeret című könyvében látott napvilágot (Jókai-nyomda. Sepsiszentgyörgy 1944).

¹⁰ Gáll Ernő: A „nemzeti egység” nacionalista politikája – az osztályellenesség fegyvere. Irodalmi Almanach 1950/2, 72–94. László Ferenc szerint „A szerző a Román Munkáspárt Központi Vezetősége Politikájának határozata a nemzetiségi kérdésről című pártdokumentumot kellett [,] hogy alkalmazza a romániai magyar irodalomra. Mindenkit ’leleplezett’ és ’megbélyegzett’, aki csak nem volt kommunista: Kóst, Reményiket, Nyírőt, Tamásit, Tavasztyt, Bánffyt, még Benedek Marcellt és Jékely Zoltánt is. És persze minden más harmadikutaskodást is elutasított. (’A transzilvanista harmadik út valójában a polgári nacionalizmus útja, az elvtelen nemzeti egység útja volt.’) [...] Nagy szomorúságában erre emlékezett – megszépítőleg – László Dezsó.” László Ferenc: *i. m.* 347.

¹¹ „Az ’is’ utólagos betoldás – írja László Ferenc. – Vélhető, hogy a nyilatkozattevő írta be. A román szövegben ugyanis ez áll: ’nu ca faşist ci şi ca profaşist’, azaz ’nem [értelemszerűen itt a ’csak’ szónak kellene következnie] fasiszta, hanem profasiszta is’. Tudta a nyilatkozattevő, hogy miért ragaszkodik a profasiszta megbélyegzéshez, és miért vonakodik elfogadni a nyomozó által javasolt, sőt minden bizony-

gyok, a saját népem javát szolgáltam, de sohasem bántottam a román népet. Mindig hittem abban, hogy a két nép békében tud egymás mellett élni.”¹²

László Dezső keresztyén-konzervatív nemzeti, erőteljesen antiliberális felfogásának teológiai alapvetése volt. Evangéliumi látásmódjának lényege:

„Az erkölcs az ember egész szellemi életének értelme és célja [,] és az egész társadalom életének fundamentuma. Örök gyökerei a lelkiismereten messze felüli transcendens isteni világba nőnek bele, de gyümölcsseit a mindennapi lét harcát vívó emberi társadalom élvezi.”¹³

Ebből következően a politika legfőbb feladatának a magyarság megerősítését tekintette, hatalom és erkölcs összefüggéseinek kérdését is eszerint vizsgálta:

„A hatalom jelenti a nemzet mennyiségi, az erkölcs pedig minőségi erejét [...] A hatalom jelenti az anyagi erők összességét, az erkölcs pedig jelenti a lelki erőknek az egy közösségben élő emberek javára való öntudatos felhasználását. A hatalmi erő letéteményese, gondozója, szervezője és szolgálatba állítója az állam. Az erkölcsi élet pedig a különböző keresztyén egyházak [...] Veszedelmes mérénylet a nemzeti élet e két döntő tényezőjét egymástól elválasztani és nem hatalomról és erkölcsről, hanem hatalomról vagy erkölcsről beszélni. A nemzeti idealizmusnak és liberálizmusnak megvolt az a kísértése, nyugodtan mondhatjuk: bűne, hogy a hatalomról erkölcs és az erkölcsről hatalom nélkül tudott vélekedni.”¹⁴

Nevelési elgondolásai is teológiai felfogásából fakadtak, melynek kategóriáit a református hitvallásos szellem, a humanizmus és a realizmus, továbbá a „nemzeti szellem” alkotta:¹⁵

„A hitvallásos szellem nemcsak a humánus és reális, hanem az igazi nemzeti érdekekkel sem áll ellentétben. A hitvallásos szellem örökkévaló alapot ad a nemzeti gondolatnak. Felfogásunk szerint Isten tett nemzetünk tagjává. Nemzeti létünk Isten teremtési parancsából következik. A nemzeti lét megtagadása vagy gyökeres megtámadása Isten akarata elleni bűn. A hitvallásos gondolat a nemzet iránti felelősséget felfokozza, mert Isten előtti felelősséggé teszi azt. És végül az igazi református hitvallási szellem nemzeti szolgálatra kötelez [...] Egyetlen ponton áll ellentétben a hitvallásos szellem a nemzeti gondolattal és ez a pont a nemzeti bűnök, nemzeti elfogultságok és nemzeti illúziók kérdése. Mialatt a hitvallásos szellem új alapot, felelősséget és munkakészséget ad a nemzet tagjainak, mindent elkövet, hogy [őket] a nemzet bűneire figyelmeztesse [,] és azoktól megszabadítsa.”¹⁶

nyal tollba mondott, erőltetett fasiszta besorolást! Az 'is' betoldása a nyomozó győzelmét jelentette. A fogalmazás implicit értelme ezzel a kapcsolódó kötőszóval: 'profasiszta voltam, de fasiszta is!'. Uo. 347–348.

¹² Uo. 174–175.

¹³ Hatalom és erkölcs. In: *Hitel* 1943/3, 148.

¹⁴ Uo. 152. Kiemelés itt, és a továbbiakban, külön jelzés nélkül az eredetiben.

¹⁵ *Református kollégiumaink szellemi öröksége*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. Kolozsvár 1940, 3.

¹⁶ Uo. 33–34.

Ebből vezette le a zsidókérdéssel is összefüggő „egzisztenciális realizmus” fogalmát, melyben saját felfogását „új jelszavakkal” kapcsolta össze:

„Az új nevelési elgondolásokban az egyetemes emberi gondolata mindig úgy érvényesül, mint az egyfajú embereket összefoglaló nemzetek alkotásainak összessége. A mai gondolat szerint az egyén csakis a nemzetén keresztül kapcsolódhat bele az egyetemes nagy vérkeringésbe [...] Az általános emberiség köre elszűkült. Az emberiség erkölcsi parancsait a mai felfogás szerint első sorban, sőt néha kizárólag csakis a saját nemzetünk tagjai érdekében kell végrehajtanunk [...] Az új iskola arra tanít, hogy az embert első sorban a saját nemzetem tagjai között lássam, másfelől arra akar segíteni, hogy az ifjúság megismerje a maga nemzete mai nagy feladatait [...]”¹⁷

A nemzetnevelés közösségi céljait e reális, evangéliumi szellemű egyéni önismeret által vélte elérhetőnek:

„Az ember és így a magyar ember is, mint egyéniség csakis egy nálánál összemérhetetlenül tökéletesebb személyiség tükrében ismerheti meg igazán önmagát. Ez a személyiség, amióta István király az országban a keresztyén egyházat elplántálta, nem lehet más, mint Jézus Krisztus, aki az evangélium tükrét tartja a magyar ember elé és felszólít minden magyart arra, hogy annak fényében ismerje meg önmagát. A magyar bűnök az evangélium világosságában jönnek napvilágra olyan módon, hogy megismerésük és föltárásuk ne tespedést, hanem bűnbánatot, megtérést és újjászületést teremjen [...] Lényeges különbség van a magyar idealista és a Krisztust hívő magyar keresztyén között. Az idealista saját lelki erőit akarja a maximumra fokozni [,] és szomorúan tapasztalja, hogy ezek az erők a természet, történelmi és egyéni lét iszonyatos válságainak elhordozására nem elégségesek [...] Idealista lélekkel nem tudjuk elszenvedni a nemzeti életben kapott sebeket, nem tudjuk zúgolódás nélkül elhordozni a magyar testvérek bűneit, sebeit és keresztyeit. Magyar újjászületés erkölcsben, felelősségben, testvéri összetartásban, hősiességben és áldozathozatalban csakis a Krisztus előtt való személyes keresztyén önismeretből fakadhat.”¹⁸

A kommün összeomlása után a zsidók társadalmi és gazdasági szerepe „a zsidóság” régi keletű faji kérdéseivel együtt erősödött a politikum és a közélet meghatározó vonulatává. A magyar uralkodó elit irányultságát később ezek jellemezték a harmincas évek végéig:

„[...] a magyar uralkodó elit ebben a kérdésben is a mérsékelt reformkonzervatív irányt követte, amelyet Bethlen István, Klebelsberg Kunó és Szegfű Gyula neve fémjelzett, de a harmincas évek közepétől a politikai elit – a középosztályról és a szélesebb politizáló közvéleményről már nem is beszélve – mindinkább [a] Teleki Pál, Hóman Bálint és mások által képviselt radikálisan antiszemita nézeteket kezdte vallani. A harmincas évek végén, a negyvenes évek elején, tehát a zsidótörvények megszavazásának idején pedig már a konzervatív

¹⁷ *Református kollégiumaink szellemi öröksége* 21, 26. Kiemelés – CSM.

¹⁸ Magyar önismeret (Ellenzék, 1943. szeptember 25.). In: *Magyar önismeret* 13–14.

táboron belül is áttört a gát, amit jól mutat Bethlen István vagy Szekfű Gyula elszigetelődése az uralkodó irányszaton belül.”¹⁹

A 20. század elején az Erdélyben élő zsidóság, alig valamivel kevesebb, mint 180 ezer lélek döntő többsége (80%) már magyarul beszélt a hivatalos és nem hivatalos érintkezésben. Egymás között kultúrája – túl a specifikus felekezeti hagyományok egy részén –, iskolai képzettsége e nyelv és műveltség, a Magyarországot otthonának tekintő honosság jegyében vált mindennapos stratégiává, gyakorlattá, szocializációs eszközei ezt a felfogást vették át minden itt született zsidó érzései közé és tudatába. A célok (politikai, gazdasági, életminőségi, műveltségi és civilizációs stb.) tekintetében nem volt lényeges különbség zsidók és nem zsidó magyarok között.²⁰ Kolozsváron, 1940. szeptember 11-én a zsidó hitfelekezetek vezetői mellett az egyszerű gyalogzsidókat is ott lehetett látni a járdán, s mind látni akarták, részesei akartak lenni az észak-erdélyi bevonulásnak.²¹ Hamarosan nemcsak a zsidóság, de az erdélyi magyarság más rétegei is

„[...] teljesen tájékozatlanul kerültek érintkezésbe ’Csonkamagyarország’ mentalitásával, s megdöbbenetete őket, hogy az szintén posztulált nemzetállamként éppolyan kevésbé volt tekintettel a kisebbségi problémákra, mint a legtöbb utódállam. De ami még elképesztőbb volt: a Budapestről kiküldött, helyismeret és az ott lakók iránti érzékenység és megértés teljes hiányáról elhíresült hivatalnokok, akiket a népnyelv csak ’ejtőernyős’-öknek nevezett, mert mintha az égből potyogtak volna e földre, olyan idegenek voltak rajta. Ez történt 1938-ban a Csehszlovákiától visszakerült területeken, s ugyanez ismétlődött meg 1940-ben [.] Erdélyben [..]

A magyar lakosság nagy tömegeinek lassan föl kellett ismerniük azt, amit Kós Károly – aki már az 1930-as évek közepén rámutatott a Magyarország és Erdély között megnövekedett különbségekre – 1950-ben így fogalmazott meg: ’1940-ben nem az a Magyarország jött vissza, akitől a sors 1919-ben elszakította Erdélyt és vele engem. Ez egy más, egy beteg, halálraítélt Magyarország volt, minden látó erdélyi magyarnak fájdalmas csalódása. Egy idegen világ, sőt nekünk ellenséges világ, amit ma már ki merek mondani, mint ahogy magunkba illett fojtani, mert hiszen – mi is magyarok voltunk, csak éppen hogy nem olyan irigyek, nem olyan falánkok, nem olyan erőszakosak, embertelenül tülekedők, mint ők.’²²

¹⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 371. Sem a liberális konzervatív Bethlen, sem az antiliberális konzervatív Teleki nem vetette fel a zsidóság fizikai megsemmisítését. „Mindketten szorgalmazták ugyan a kérdés ’egységes európai rendezés’ útján történő lezárását, de ez nem jelentette a később megvalósult ’végső megoldást’. Ugyanakkor antiszemita politikájuk hozzájárult ahhoz, hogy a közvélemény hozzászokott a zsidóellenes intézkedésekhez, és a zsidókérdés 1944-es ’megoldását’ a magyar lakosság többsége télenül nézte.” Sulyok Izabella: Teleki Pál és Bethlen István a zsidókérdésről. In: *Tanulmányok a holokausztról* V. Szerk. Randolph L. Braham. Balassi Kiadó, Budapest 2011, 51.

²⁰ Sebestyén Mihály: Lehet egy nemzetiséggel több? In: *Nyúlgát az idő ellen*. Az erdélyi zsidóság történetéhez. Tanulmányok, cikkek. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2000, 141.

²¹ Uo. 161.

²² Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 271. Idézi Kós Károly Borbíró Virgilhez írott levelét (1950. június 17.), vö. Kós Károly levelezése. Szerk. Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2003, 432.

A magyar zsidóság 1940 őszét követő mély kiábrándultságát jól mutatta egy anekdota is, amelyik az egyik, közismerten magyar érzelmű nagyváradi szállodatulajdonosról terjedt el. Vajslovits a bevonulás után néhány nappal

„[...] kisétált a már eltörölt román–magyar bihari államhatárra és arccal nyugat felé fordulva álldogált. Arra a kérdésre, hogy kit vár, Vajslovits úr? – azt felelte: A magyarokat, édes fiam. – De hát azok már megérkeztek, felelték a ’jól értesültek’. – Nem ezeket várom, édes fiam, hanem azokat a régieket, akik 1919-ben kivonultak innét!”²³

Az 1941. évi népszámlálás szerint 151 125 lelkes észak-erdélyi zsidóság a visszacsatolt terület lakosságának majdnem 6 százalékát, az Erdélyben élő teljes zsidó lakosság negyötödét tette ki,²⁴ és csak mintegy harmadrészben volt jiddis anyanyelvű.²⁵

Miután a zsidótörvények Észak-Erdélyben is érvénybe léptek,

„Államosították a még zsidó kezekben maradt gyárakat, üzleteket, ’árja’ meghatalmazottak kezébe adták a zsidó vállalatokat, s ezek az ’ejtőernyősök’ vagy ’aladárok’ csakhamar tulajdonosok lettek.²⁶ Az állami, városi szolgálatból máról holnapra elbocsátották a zsidó tisztviselőket. Az állami iskolák bezárták kapuit a zsidó tanulók előtt.”²⁷

A gettósításról szóló rendelet 1944. április 27-én jelent meg. A „zsidótlanítás” III. művelleti zónájában, a IX. (Kolozsvár) és X. (Marosvásárhely) csendőrkörületeiben lakó közel 160 ezer zsidó „gettósítása” 1944. május 3-án kezdődött.²⁸ A két hétig tartó akcióban május 10-ig 98 ezer főt²⁹ hurcoltak el összesen 11 gettóba. 1941-ben Kolozsvár 110 956 lakosa közül 16 763 (15,1%) volt zsidó;³⁰ majdnem mindegyiküket az Iris téglagyárban kialakított gettóba kényszerítették.³¹ A deportálás, vagyis a gettóból a vasútállomásra szállítás, teherszállító szerelvényekbe való „bevagonírozás” és németországi megsemmisítő táborokba küldés 1944. június 7-kezdődött. Az erdélyi területekről deportáltak száma 274 415 fő volt.³²

²³ Sebestyén Mihály: *Lehet egy nemzetiséggel több?* 161.

²⁴ Más adatok szerint mintegy 165 ezer fő, l. Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Hungaria Judaica 9. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1995, 289 és Löwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Erdélyi Szépművés Céh. Kolozsvár 1998, 68. Gaal György az észak-erdélyi zsidóság számát 150 ezerre, a dél-erdélyiekét 40 ezerre teszi, vö. Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. In: *Korunk* 1991. augusztus. L. évf., 8.

²⁵ Gyurgyák János: *i. m.* 162.

²⁶ Az erdélyi viszonyokat nem ismerő, Magyarországról beözönlött tisztviselőket ejtőernyősöknek vagy „anyásoknak” mondták, aladárnak az ún. strómanokat nevezték.

²⁷ Moshe Carmilly-Weinberger: *i. m.* 289–290.

²⁸ Randolph L. Braham: *A népiártás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2003, 110.

²⁹ Uo. 112.

³⁰ Löwy Dániel: *i. m.* 98.

³¹ Randolph A. Braham: *i. m.* 113.

³² Uo. 135. A csak részben visszacsatolt Székelyföld zsidóságáról l. Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken*. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény 1690–2004. Második kiadás. Rehovot–Izrael, 2005 – Charta Kiadó. Sepsiszentgyörgy 2006. A Romániában történelekről Matatias Carp: *Holocaust Romániában*. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról 1940–1944. Primor Kiadó. Budapest é. n.; Randolph L. Braham: *Román nacionalisták és a holocaust*. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása. Múlt és Jövő kiadó. Budapest 1998. és Gáll Máttyás: *Vizválasztók*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda 2001.

„A keresztények, még azok is, akik baráti érzelmekkel viseltettek a zsidók iránt, túlnyomórészt télenek maradtak. Ideológiai okokból vagy abban a reményben, hogy részesülnek a zsidóktól elkobzott vagyonból, sokan együttműködtek a hatóságokkal. Az a tény, hogy Észak-Erdélyben ugyanolyan zökkenőmentesen ment végbe a zsidóellenes kampány, mint másutt, részint annak is tulajdonítható, hogy számottevő ellenállási mozgalom nem létezett, a zsidóüldözés tömeges elítéléséről nem is beszélve. Az erdélyi keresztény egyházfők viszonyulását a zsidókérdéshez a semlegesség és a passzivitás jellemezte. Jól érzékelhető volt ez például Vásárhelyi János református püspök és Józán Miklós unitárius püspök magatartásában. Példamutató kivételt jelentett Márton Áron erdélyi katolikus püspök magatartása, akinek hivatalos rezidenciája az Erdély romániai részén található Gyulafehérváron volt.”³³

Márton Áron híres beszéde az 1944. május 18-i papszentelésen hangzott el a kolozsvári Szent Mihály templomban, ahol Erdély püspöke elsőként tiltakozott a zsidóüldözés ellen.

Az Erdélyi Párt kezdettől ezt próbálta világossá tenni:

„[...] nem azonosítja magát teljes mértékben az uralkodó politikával, elutasítja a faszizmus egyes embertelen megnyilvánulásait, így a zsidóüldözés leglátványosabb formáit, és igyekszik progresszívebb álláspontot elfoglalni szociális kérdésekben. Mindez nem jelentette azt, hogy fő vonalaiban ne tette volna magáévá az uralkodó körök konzervativizmusát és nacionalizmusát, és ez utóbbit különösen felerősítette az a tudat, hogy az erdélyi kérdés távolról sem eldöntött.”³⁴

A párt programjának VIII. pontjában ez volt olvasható:

„A román uralom alatt az erdélyi magyarság testéről önként levált zsidósággal szemben helyeslünk és sürgetünk minden olyan törvényes és kormányintézkedést, mely a kérdés általános rendezéséig a zsidóságot a nevelés, közvélemény[-]alakítás és jogszolgáltatás területéről teljesen kizárja, a gazdasági életben pedig sürgős módot nyújt arra, hogy helyüket magyar szakemberek foglalhassák el. Mivel a termelő tőkét nemzeti vagyonnak tekintjük, a tőke és a termelés irányítása nem maradhat zsidó kézben. De ugyancsak felemeljük szavunkat a 'Strohmanneljárás' ellen, mert ezt a keresztény és nemzeti gondolat ellen való legsúlyosabb merényletnek tartjuk.”³⁵ Mikó összefoglalója szerint „A kormány a zsidókra vonatkozó rendelkezések Erdélyre való kiterjesztésénél rendeleti úton járt el és majdnem mindig az erdélyi képviselők megkérdezése nélkül, amikor pedig az erdélyieket megkérdezték, mint például a Bárdossy-féle kivételezések ügyébe, akkor annyira nem respektálták az erdélyiek álláspontját, hogy az egyik bizottsági tag le is mondott.”³⁶

³³ Randolph A. Braham: *i. m.* 112.

³⁴ *Erdély története III. 1830-tól napjainkig*. Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó. Budapest 1986, 1756.

³⁵ Az Erdélyi Párt programja. Kolozsvár, é. n. [1941]. Idézi Balázs Sándor: *László Dezső a magyar parlamentben*. 119., és Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”*. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944. Napvilág Kiadó, Budapest 2008, 31.

³⁶ Önéletrajz és önbírálat. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre*. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968). Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2003, 305–306.

A pártvezetőség legtöbb megnyilvánulása – hasonlóan a zsidótörvényeket különben is csak ritkán, többnyire zavarodottan kommentáló erdélyi magyar sajtóhoz – azért is bizonytalan volt, mert a Romániával szembeni ellenérzéseket nem volt könnyű összeegyeztetni azzal a sokféle csalódottsággal, amiben a visszacsatolást követő időkben az erdélyieknek részük volt. Később az erdélyi lapok

„az össznépi érdek színezetében próbálták feltüntetni a zsidó vagyon kisajátítását, mint ami a háború által sújtott magyar társadalom nagy gondjait lett volna hivatott megoldani. Miközben a tengelyhatalmak frontvereségei a háború kimenetele felől nem hagyhattak kétséget, a Keleti Újság (később Keleti Magyar Újság) meg az Ellenzék hasábjain továbbra is a lakosság zsidóellenes érzelmeit szító híradások láttak nyomdafestéket.”³⁷

Az 1941. évi VIII. és XV. törvénycikk 1941. július 19-én látott napvilágot, és *Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról* címet viselte. A parlamenti vitában az Erdélyi Párt részéről Paál Árpád a következőkre mutatott:

„[...] a liberálisizmus csak azért talált talajt Magyarországon, mert a magyar faj szebbet, jobbat, erősebb megjavulást várt tőle. Az erdélyiek legnagyobb része, így ő maga is, miután két nemzedék határvonalán állott, tudott lelkesedni a hirdetett szabadságézméért, mert azt hitte, hogy így lehet előbbre vinni a nemzet sorsát. Magának is keservesen kellett megtapasztalnia, amikor az erdélyiek huszonkét évi elhagyatottságukban minden ígéretésbe, minden szalmaszálla belekapaszkodtak, de végül is azt kellett megállapítaniuk, hogy a liberális ígéretésekkel szemben egyedül a keresztény egyházak alapján, a keresztény Istenbe vetett hit tarthatja csak össze a magyarságot [...] a keresztények és a zsidók között mindig volt történelmi szempontból való értékelési különbség [...] és bevett egyház már csak azért is csak keresztény egyház lehet, mert a magyarság ezzel lépett be az európai történelembe. A zsidó hitfelekezet recepciója megzavarja az egységet.”³⁸

A párt másik képviselője, Bálint József kijelentette, hogy a keresztény vallásnak és az egyháznak megalapításával megszűnt a zsidó vallás létjogosultsága is,³⁹ és ezt az álláspontot képviselte:

„[...] a keresztény egyházaknak történelmi múltjuk van [...] és éppen ezért magától értetődik az, hogy a történelmi múltnak megfelelően előjogokat élvezzenek. Mi lett volna, huszonkét esztendő alatt csak Erdélyben a románok által megszállt területen, ha nem lett volna történelmi keresztény magyar egyház? Mi lett volna a magyarsággal [...] és mi lett volna a kereszténységgel, az egyénnel, a családdal, a nemzettel, a becsülettel, a tisztasággal? Hiszen ennek a történelmi múltnak alapján állottak itt régebben is és nálunk itt ma is a törvényhozó Házban a keresztény egyházak behívott képviselői.”⁴⁰

A 1941. évi XV. törvénycikk 1941. augusztus 8-án jelent meg A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kap-

³⁷ Lőwy Dániel: *i. m.* 11.

³⁸ Erdély a magyar képviselőházban 103.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 105.

csolatos szükséges fajvédelmi rendelkezésekről címmel. Ez a faji törvény megtiltotta zsidók és nem zsidók házasságkötését. A vitában Paál ezt fejtegette:

„Magyarországon 900 éven keresztül visszatartották a magyar társadalmat az úgynevezett zsidó elvegyüléstől. Végzetes tévedés volt az 1895-iki törvény, amely egy züllesztő korszak kezdetét jelentette. Ennek a levét isszuk tulajdonképpen akkor, amikor most helyre akarjuk hozni a zsidó-keresztény házassági tilalommal a múltbeli hirtelen nagy meggondolatlanságot [...] Az Erdélyi Párt a törvényjavaslat alapelvét, alapeszméjét a zsidó-keresztény házasságok dolgában is elfogadja.”⁴¹

Albrecht Dezső véleménye szerint a zsidókérdés rendezésében, akár csak a szociális téren sohasem lehet eleget tenni, főképp azon az oldalon, hogy „a megürült zsidó helyeket megfelelő keresztény elem foglalja el”.⁴²

A zsidó mező- és erdőgazdálkodás ingatlanairól rendelkező XV. törvénycikk 1942. szeptember 6-án jelent meg. 1942 októberében az Erdélyi Párt a lakáskérdés egységes rendezésére tett javaslatot, amely abból indult ki, hogy a lakásnehézségekkel küzdő keresztények problémáit a zsidó lakástulajdonosok rovására kell megoldani. A kolozsvári tagozat 1942. április 14-én Nyíró József elnökletével és László Dezső jelenlétében határozatban csatlakozott a szintén a párt befolyása alatt álló Bihar vármegyei törvényhatósági bizottság javaslatához a zsidókérdésben.⁴³

Az Erdélyi Párt éles elhatárolódás, vagy akár csak fenntartásainak hangoztatása nélkül kezdetben inkább távol tartotta magát a zsidókérdéstől, később észrevétlenül – néhány tagját nem számítva minden lelkesedés nélkül – idomult az uralkodó konzervatív antiszemitizmushoz. A nemzet és a nemzeti tőke fogalmát néhány képviselő etnikai, olykor faji értelemben is használta,⁴⁴ miközben több kísérletet tettek az ún. hűségnek megmaradt zsidóság mentesítésére. Albrecht Dezső, Bethlen György, László Dezső, Mikó Imre, Vita Sándor és mások a miniszterelnöknél kivételes szabályozást jártak ki, melynek értelmében azok az erdélyi zsidók, akik a két világháború közti időben a magyar kultúra és gazdaság területein érdemeket szereztek, a diszkriminatív törvények alól mentesültek.⁴⁵ Miközben Mikó és Vita nem szólalt meg a vitákban (László nem volt jelen), több embert is megmentettek, éppen úgy, mint Albrecht, aki pedig Bálinttal és Paállal együtt támogatta a zsidótörvényeket. Ligeti Ernőért, aki a visszacsatolást mindig csak felszabadulásként emlegette, Mester Miklós államtitkár, Gaal Lajos és Albrecht is szót emelt.⁴⁶ Brüll Emánuel nyelvész, a Református Kollégium tanárát és könyvtárosát Szabó T. Attila rejtegette, miután kimentette a gettóból,⁴⁷ Vita pedig 60–70 kolozsvári zsidó család részére járt ki mentesítést, akik így a deportálástól is megmenekültek.⁴⁸

Noha az Erdélyi Pártban is voltak politikai antiszemíták, a párt nem volt antiszemita. Vezetőinek és legtöbb képviselőjének felfogását nem a kényszerűség és a félelem

⁴¹ 1941. július 1. Erdély a magyar képviselőházban 101.

⁴² 1941. december 2. Erdély a magyar képviselőházban 102–103.

⁴³ Egry Gábor: *i. m.* 165.

⁴⁴ Uo. 86.

⁴⁵ Horváth Sz. Ferenc: *i. m.* 270–271.

⁴⁶ Lévai Jenő: *Szürke könyv*. Magyar zsidók megmentéséről. Officinam Budapest é. n. [1945], 107.

⁴⁷ Lówy Dániel: *i. m.* 139–141.

⁴⁸ Uo. 154.

uralta, nem is az indulat, inkább az érzékenység hiánya és a kényelmesség, a rétova határozatlanság és az utóbb végzetesnek bizonyult, rövidlátó politikai óvatosság, máskor a gyávaság. A zavaros általánosságokban és ellenszenvekben, a többnyire 1919-re visszamenő sablonokban és történelmi sztereotípiákban a faji antiszemitizmus helyett egyfajta gyűlölet nélküli, „keresztyény antiszemitizmusnak” is mondott felfogás öltött alakot. Ez az érületi zsidóellenesség öröklött szellemiséggel elegyes „megtanult” antiszemitizmus volt, nem ritkán erős nemzeti és szociális töltettel. A régebbi „hagyományos”, távolságtartó (lenéző) „szalon-antiszemitizmus” vegyült össze benne az újabb „korszellem” radikális kirekesztő (akkor még csak kiszorítani akaró) törekvéseinek tudomásulvételével. Ez az érület a nagy többség féloldalas, torzult konzervativizmusában, hagyományos liberalizmusellenességében, részvéttlenségében és befolyásoltságában gyökerezett.

László Dezsőnek a zsidókérdéshez való viszonyában – nem a zsidó hagyományhoz, még kevésbé egyes személyekhez fűződő kapcsolatában – a keresztyén etika alapvetése és az erdélyi protestáns hagyomány, a liberalizmusellenesség és a magyar „nemzeti lét parancsa” a kulcsfogalmak. Felfogását mélyen gyökerező evangéliumi világlátása határozta meg, és erkölcsi, eszmei-ideológiai kérdésekben szigorúan következetes magatartását ebbéli meggyőződése vezette akkor is, ha nyilvános tiltakozó politikai fellépés nem fűződik a nevéhez.

Már idézett konzervatív antiliberalizmusára mutat egyik, 1942-ben megjelent írása:

„Az 1848 és 1867 utáni korszak az általános liberális korszak hatása alatt egy egész sor addig gondosan őrzött sorompót megnyitott, s mivel a magyar nemzet javarésze nem volt ránevelve az így bekövetkezett szabadabb életre, az általunk felhúzott sorompókon át zsidók és más nem magyar fajú állampolgárok jutottak előnyös helyzetbe, – természetesen a magyarság rovására.” Állításának igazolására nem „a zsidók gazdasági térnyerésének” közkeletű tételét, hanem azt hozta föl példának, hogy a jobbágyfelszabadítással Erdélyben 1,2 millió holdnyi magyar föld jutott román kézre, ami döntő szerepet játszott az erdélyi románság kisbirtokos paraszti rétegének kialakulásában, majd középosztályának megerősödésében.⁴⁹ A faji antiszemitizmust teológiai is elfogadhatatlannak ítélte, ezért határozottan elutasította. Evangéliumi alapokon állva ennek konzekvenciái ellen lépett föl, amikor 1943-ban kimondta, hogy a református hitbéli tanítás és egyház a teljes Szentírást vallja magáénak, és hogy az Ószövetségben nem a zsidóságot és a zsidó vallást, hanem Krisztus tanítását keresi.⁵⁰ Bibliai tanításból merített akkor is, amikor a talentumok példázata nyomán a hamis társadalmi egyenlőségvetet kárhoztatta: „Nem keresztyén, hanem zsidó és pogány talajból táplálkozott az a felfogás, amely megelégedett az egyenlő jogok és kötelességek mértékével. A keresztyén lélek a maga jogaiból önként és szívesen áldoz mások

⁴⁹ Korszerű magyarság. In: *Hítel* 1942/1, 11–13.

⁵⁰ László Dezső A korszerűség kísértései a református egyházban című írását (*Az Út* 1943/3.) idézi Egry Gábor: *i. m.* 162. Ld. ehhez Sebestyén Mihály: „Tükör által homályosan”. A másokról alkotott kép: zsidók a protestáns világképben. In: *Nyúlóat az idő ellen. Az erdélyi zsidóság történetéhez. Tanulmányok, cikkek.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2000, 163–286.

javára [.] s olyan szolgálatokban gyakorolja önmagát, amelyek a kötelességben való egyenlőség holtpontján felül következnek.”⁵¹

Keresztyén etikája szerint azonban a „zsidó szellem” (vagyis a „liberalizmus”) mellett elvetette a pogányságot is, mint ugyancsak nem keresztyén (istentagadó) felfogást:

„A korszerű keresztyénség egy negatív tényben, az úgynevezett antiszemitizmusban jelentkezett. Még a legeltorzultabb és legdurvább antiszemitizmusban is van egy gyökeres keresztyén igazság: a keresztyén állam legfontosabb élettevékenységei: a művelődés, gazdasági élet, nevelés, bírói és törvényhozói munka nem képzelhető el másként, csakis keresztyének kezében. A keresztyén világ el-liberalizálódásának tudható be, hogy a keresztyén állam a legfontosabb közösségi létmegt nyilvánulások irányítása terén zsidóknak és pogányoknak engedett helyet. Ez a jelenség szöges ellentétben áll az igazi keresztyénséggel [...] Magyarország határozottan felismerte, hogy keresztyén mivolta magától értetődően kívánja meg a zsidóság kiszorítását az állami, művelődési, gazdasági és társadalmi élet kulcsállásaiból. Az eddig hozott törvények életbeléptetésével azonban a zsidókérdés közelről sincs megoldva. Mert csak félmegoldás az, ha a törvény által visszaszorított zsidók helyét zsidó erkölcsű, társadalmi szempontból megbízhatatlan, csak saját egyéni érdekeit néző, zsidó szellemű keresztyének foglalják el, ha a zsidó szellemtől megtisztított helyekre pogány és nem keresztyén felfogású emberek kerülnek. Óvakodnunk kell minden olyan intézkedéstől és lépéstől, amely a keresztyén egyház sajátos szerepét és jelentőségét elhomályosítja, vagy egyenesen visszaszorítja. A magyar keresztyén politika alapfeltétele a magyar keresztyén egyházak megerősítése s az általuk nyújtott lehetőségek céltudatos kiaknázása. A korszerű magyarságot kizárólag keresztyén hitű, Isten előtt felelősséget és igazi testvéri szellemet hordozó emberek tudják megteremteni.”⁵²

Noha felfogásában a zsidó (nem keresztyén) szellem a pogánysággal később is egy tekintet alá esett, emlegetésükben – addig majdnem mindig egyidejű elítélésükben – 1942–43-ban fordulat következett be. Ekkor ugyanis a pogányságról, a pogány mentalitásról már nemcsak általánosságban beszél (a „zsidó szellem” fogalmi párjaként), hanem új-pogány szellemet említ, amin a nácizmust érti.

„Kell-e ma részletesen igazolni a hatalom és az erkölcs közötti szakadéknak [...] kiszélesedését és elmélyülését? Viszont a bürokrácia nehézségei csakis a személyes erkölcsi erők fokozásával és öntudatos alkalmazásával küszöbölhetők ki. Ma a gazdasági élet és az erkölcs között igen csekély az önkéntes kapcsolat és így hatalmi szóval kell a gazdasági életben az erkölcsi és nemzeti szempontoknak érvényt szerezni [...] Nem elég a gazdasági életben háttérbe szorítani a zsidóságot, szükséges a zsidó szellemet a nem zsidó eredetű keresztyén magyarságból is kiűzni [.] és mindent elkövetni, hogy a zsidó erkölcs helyét ne foglalja el az új-pogány szellem.”⁵³

⁵¹ Az egyenlőség ellen (Ellenzék, 1942. október 2.). In: *Magyar önismeret* 27.

⁵² Korszerű magyarság. In: *Hitel* 1942/1, 15–16.

⁵³ Hatalom és erkölcs. In: *Hitel* 1943/3, 151–152.

Az 1943. évi költségvetés vitájában (1942. november 27.) László Bajcsy-Zsilinszky Endre után következett sorra, második vezérszónoklatában ki is tért a felszólalására. Bajcsy-Zsilinszky, aki

„[...] a zsidókérdést is a kereszténység és az erkölcs szemszögéből szemléli, határozottan és egyértelműen kimondta, hogy ő személy szerint már az első két zsidótörvényt sem tartotta megengedhetőnek, mert az megsérti az általa a magyar szellem alapelveinek tartott állampolgári jogegyenlőséget. 'Az én megítélésem szerint nincs magyar alkotmányosság és nincs szentistváni birodalom a jogegyenlőségnek nemcsak egyszerű európai, hanem kifinomult magyar érvényesítése nélkül. Mihelyt letérünk erről az útról, államiságunk életgyökereit vagdaljuk el.' [...] az eddigi zsidótörvények nem hoztak valódi eredményeket, így a gyakorlat sem igazolja az ezekhez fűzött várakozásokat. Sőt, Bajcsy-Zsilinszky szerint azok következtében éppenséggel gyengült a magyar faj életerejéje.”⁵⁴

László Dezső erre ezeket mondta:

„Fontos, hogy az igazi, tiszta magyar, keresztény szellem egyre világosabban, egyre hatalmasabban sugározzék szerte ebben az országban az ország minden kulturális intézményén, minden kulturális célt szolgáló személyén keresztül. Meg kell állapítanom, hogy ezen a téren az elmúlt években a magyar kormányzás lényeges lépéseket tett. Egyik legfontosabb lépés a magyar szellemi értékek védelme területén az a két, vagy három zsidótörvény, amelynek segítségével a magyar szellemi életből, annak legfontosabb őrállásaiból igenis ki lehetett szorítani a zsidóságot. És itt ki kell jelentenem, hogy előttem szólott képviselőtársammal mennyire nem értek egyet éppen keresztény szempontból. Kereszténynek lenni annyit jelent, hogy minden [.] a kereszténységtől idegen szellem előtt szemet hunyunk [.] és a kereszténységgel szöges ellentétben álló szellemnek tisztán liberalizmusból szabad polgárjogot biztosítunk az országban [?] [...] Az igazi, tiszta kereszténység – amelyet a liberalizmus nem fertőzött meg – ebben az országban is, mindig érezte, hogy más a keresztény szellem és más a zsidó szellem, más az Evangélium szelleme és más a zsidóság szelleme [.] és igazi keresztény kultúrpolitikát nem lehet folytatni ott, ahol a zsidó szellemnek biztosított őrállásai vannak a nemzeti és állami élet keretei között [...] Maga az Úr Jézus sem kívánta azt, hogy a zsidó szellem tovább terjedjen és az Úr Jézus Krisztus evangéliumi programja határozott hadüzenet a zsidó szellemnek, de egyben a pogány szellemnek is.”

Ez a beszéd is jellegzetes evangéliumi antiliberalizmusát tükrözi. Benne azokat az alig egy hónappal korábbi állításait ismételte meg, amelyek a zsidótörvények „szellemi és gazdasági” következményeit méltatták, s amelyek az uralkodó politikai „közbeszédhez” való időnkénti alkalmazkodást mutatják:

„[...] legelsősorban a magyar mezőgazdaság szorul rá egy olyan átalakításra, amelyben a magyar föld úgy tudja a legtöbbet teremni, hogy egyben a legtöbb magyar embernek biztosítson minél nagyobb kenyeret és művelődést. Magyarországon elindult a föld birtoklásának és megművelésének magyar nemzeti célokat szolgáló, esedékes reformja. A zsidó birtokokra vonatkozó új földbirtok[-]politikai

⁵⁴ Idézi Egry Gábor: Az Erdélyi Párt ideológiája és az erdélyiség. In: *A Hét* 2005. december 8.

törvény azt mutatja, hogy ez az esedékes és szükséges folyamat egyre fokozódik. A nemzet szellemi rétegének és egész társadalmának teljes súlyával kell e folyamat gyorsabbodását és kiszélesedését sürgetnie. A zsidókra vonatkozó s a zsidóságot háttérbe szorító törvényeink lényegesen járultak hozzá a nemzeti társadalom szellemi és gazdasági megerősödéséhez, szociális célzatú újabb törvényeink sok magyar életnek és családnak adták meg azok az életlehetőségeket, amelyeknek hiánya eddig csírájában fojtott meg sok nemzeti erőt.”⁵⁵

Népnevelési feladatok Erdélyben című cikkében ezt írta 1941 nyarán:

„Végtelenül nagy lehetőségek várnak a magyar mezőgazdaságra az épülő új Európában. Ezt a megnagyobbodott igényt csakis fokozottabb gazdasági szakműveltséggel lehet kielégíteni. A magyarságnak rövid idő alatt a legrohamosabban kell felvonulni a zsidóságtól megtisztuló ipari és kereskedelmi pályákra. Ha nem lesz készen kellő értékű, intelligenciájú és nagyszámú szakképzett magyar népből sarjadt iparos és kereskedő, majd más, nálunknál ügyesebb fajták fogják saját hazánkban ezeket az életlehetőségeket kizárólag a mi ügyetlenségünk miatt tőlünk elragadni.”⁵⁶

Fönnmaradt titkosrendőrségi iratai között található az a dokumentum, amelyben a következőket olvashatjuk:

„Az Ellenzék 1941. augusztus 12-i számában a Népnevelés kérdései⁵⁷ cím alatt magyarkodott, sőt zsidóelleneskedett – így a jelentés. A cikk mondanivalója valójában ez: nem elég az állam biztosította közoktatás, olyan népnevelésre van szükség, amelyben mindenki felelősen részt vesz, így az egyházak is. A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár példányában a feljegyzés megjelölte azt a szövegrészt, amelyet kifogásolt és románra fordított vagy fordíttatott. László Dezső itt történelmi ténynek tekinti a zsidóság kiszorulását az ipari és a kereskedelmi életből, ám erről egyáltalán nem az ’úgy kell nekik!’ [.] vagy valami enél is rosszabb jut eszébe, hanem csak az, hogy ’kellő értékű, intelligenciájú és nagyszámú, szakképzett, magyar népből sarjadt iparos és kereskedő’-re van szükség, mert ha ez a réteg nem áll elő, ’majd más, nálunknál ügyesebb fajták fogják saját hazánkban ezeket az életlehetőségeket kizárólag a mi ügyetlenségünk miatt tőlünk elragadni’. Csak természetes, hogy itt a németekre és az ő akkori, észak-erdélyi kereskedelmi-ipari előretörésükre kellett gondolnia. Ezt értelmezte a besúgó – teljesen alaptalanul! – zsidóellenességnek.”⁵⁸

László eredeti szándéka Balázs Sándor szerint a következő volt:

„[...]az egész kérdéskört evangéliumi nézőpontból kell láttatni, függetlenül attól, hogy nagyon is evilági, ember alkotta jogi törvényről van szó. Egy református teológus számára a zsidósághoz való viszony nem gazdasági töltetű, nem valamilyen anyagi érdekekből vezethető le, nem biológiai meghatározottságú, hanem szigorúan szellemi természetű. Ezzel a keresztények és a zsidók közötti különbséget kiemelte a korabeli zsidótörvények általános keretei közül. Ezek az

⁵⁵ Nemzeti társadalmunk erőviszonyai (Ellenzék 1942. október 17.). In: *Magyar önismeret* 85.

⁵⁶ Népnevelési feladatok Erdélyben (Ellenzék, 1941. július 12.). In: *Magyar önismeret* 141.

⁵⁷ Az idézett írásról van szó.

⁵⁸ László Ferenc: *A „barmadik út” áldozata* 151.

intézkedések egy embercsoportot lehetetlenné tenni (végső fokon megsemmisíteni) akaró diszkriminatív előírások voltak, amelyek elsősorban egy közösséget, a beletartozó személyeket, a kitaszítottak körébe pusztán vérségi alapon besoroltakat sújtották. László Dezső nem kívánt gyűlöletet kelteni emberekkel szemben, számára az volt a fontos, hogy védelmezze az evangéliumi szellemet. A szellemiség fogalmának a köre honatyánknál igen nagy sugarú volt, ő az európai gondolkodást karolta fel, s a keresztény világfelfogást azért helyezte a középpontba, mert földrészünk kétezer éves történetében valóban ez jelentette az életető erőt. Érdemes megfigyelni ezen a gondolatkörön belül az antiliberalizmusát, mert ez nem kis mértékben áthatotta a zsidókérdésben elfoglalt álláspontját is.⁵⁹

Látászögének kialakulásában – saját generációjának, az erdélyi magyarság kisebbségi sorban elsőként eszmélő nemzedékének helyzetfelismerése és társadalmi aktivizmusa mellett – döntő szerepe volt Erdély történeti hagyományának. E szellemi, mentalitásbeli hagyomány legerőteljesebb vonása az a felekezeti és kulturális demokratizmus volt, melynek öröksége az első világháború utáni évtizedekben is elevenen hatott. László történelemszemléletét, példakeresését, pedagógiai és kultúrpolitikai elveit, kisebbségi létfilozófiáját és az ideológiai kérdések megközelítését éppen úgy sajátos evangéliumi látásmódja határozta meg, mint a zsidókérdéshez való viszonyát.

Tradicionalistának mondható, tisztán erkölcsi-szellemi kiindulópontú keresztény – keresztyén – liberalizmusellenessége nem etnikai-faji vagy „politikai”, hanem protestáns teológiai alapon nyilvánult meg a zsidókérdésben is. A politikai szerepvállalását megelőző két évtized során a zsidóság problematikájával annak csupán biblikus teológiai vetületében találkozott. Harmincas évekbeli intenzív lelkeszi, tanári és közéleti működését teljes egészében a protestáns népszolgálati etika gyakorlatba ültetése töltötte ki nemzedéke új, reális kisebbségi „helyzettudatának” kimunkálásával együtt. Eközben „a zsidóknak” és a zsidóságnak a teológia világán kívüli kérdései sem érdeklődésének, sem teendőinek perifériáin nem mutatkoztak; 1934-ben Brüll Emánuel, zsidó tanártársát kollegiális jó barátjaként kérte föl násznagynak. Amikor pedig az új európai „korszellem” a zsidóságot – valójában az antiszemitizmust és a hozzá való viszonyt – erkölcsi és politikai vízválasztóvá emelte, ezt is az evangéliumi tanítás felől közelítette meg.

Korántsem egyedülálló, morálisan azonban egyedül elfogadható megközelítése érthető mód kissé „vakfoltos” volt, pontosabban más irányú, más intenzitású látásnak mondható. Ezt nemcsak az erdélyiek egy részét jellemző szemléleti egysíkúság okozta. Noha ő maga távol állt az antiszemitizmustól, amikor nem a teológia felől nézte, hanem alkalmasint a gazdaság, a pénzügyek, a jog, vagy éppen a „nagypolitika” tőle távol álló területein állva került szembe a zsidókérdéssel, a sztereotípiákat olykor maga is átvette:

„Az erdélyi magyar politikusok politikai alternatíváik kidolgozásakor mindenekelőtt két évtizedes tapasztalataikra hivatkoztak – állapítja meg Horváth Sz. Ferenc. – Ez volt az az ok, ami miatt üdvözölték a második bécsi döntést. Ezért fogadták lelkes ünnepléssel az előrenyomuló magyar csapatokat, s ezért intéztek köszönő beszédek a tengelyhatalmakhoz [...] ez az érzelmhullám e hatalmak

⁵⁹ Balázs Sándor: *László Dezső a magyar parlamentben* 120–121.

külpolitikájának szólt, nem ideológiájának (s még kevésbé ez utóbbi következményeinek). Nem tagadható ugyan egy olyan réteg megléte az egykori kisebbségen belül, amelyik egyetértett e két ország (Német- és Olaszország) világnézetével, minden valószínűség szerint azonban a nagy többség ezt látóköréből teljesen kizárta. Ez a helyzet így is elég ellentmondásos volt, s ez okozta 1940 után az erdélyi magyarság tudatában azt a meghasonlást (nevezhetjük tudati ollónak is a szemléletesség kedvéért), amelynek a zsidó magyarok áldozatául estek, miután visszatértek egy országba, amelyben már két 'zsidótörvény' volt érvényben. (A keresztények ugyanis egyszerűen kihagyták – kivágták – tudatukból a visszatéréssel járó és a zsidókat érintő következményeket, illetőleg a zsidóknak a magyarságról való 'leválása' magyarázatával próbálták igazolni őket.)⁶⁰

Balázs Sándor szerint,

„[...] hogy egy zsidótörvényeket hozó parlamentben László Dezső valóban nem volt antiszemita, azt egy utólagos visszaigazolás is alátámasztja: 1957-ben, amikor 'tiltott iratok terjesztése' vádjával katonai bíróság elé állították [.] és az ügyész állítólagos 'fasiszta politikusi múltja' miatt további 25 évi börtönbüntetést kért rá, a kommunista Balogh Edgár mellett jeles zsidó származású személyek is – Rónai Antal karmester, Salamon Dezső tanár – álltak ki védelmére.”⁶¹ Ügyvédje, Demény Pál olyan, „a bécsi döntés éveinek üldözötteitől, zsidóktól és kommunistáktól származó tanúvallomásokot tudott a bírák asztalára tenni, amelyek napnál világosabban bizonyították, hogy László Dezső egyáltalán nem volt fasiszta politikus, hanem ellenkezőleg, képviselőségének idején akár szabadságának kockáztatásával is életüket mentő humanistaként viszonyult létükben veszélyeztetett embertársaikhoz [...] [1957.] November 5-én hirdettek ítéletet. Az öt év megmaradt, de a második vádat a Katonai Törvényszék elejtette.”⁶²

Ha 1943-ban ellenezte is a zsidók áttérését, „mert véleménye szerint ezzel csak saját fajiságuk következményeitől, az azzal járó gazdasági és társadalmi hátrányoktól akarnak menekülni”,⁶³ később mégis úgy mentett zsidókat, hogy megkeresztelte őket.⁶⁴ Diamant Izson, az aranyosgyéresi sodronyipari gyár vezérigazgatóján és feleségén sajnos ezzel sem tudott segíteni: Budapesten a nyilasok felismerték és lelőtték őket.⁶⁵

Megkeresztelte a kommunista Méliusz József második feleségét, Annát is.

„Lett volna csak A.-nak nemcsak egy, de legalább két nagyapja germán – akár csak kitagadójáé –, és ne tért volna ki egy Jókai-regényt eljátszó szerelemből még imaházat is építő zsidónak ez az egyik – nyilván örült volt! –, lett volna a másik 'bár' szlovák vagy horvát – mint M. J. egyik dédapja –, vagy lengyel – mint félig M. J. egyik nagyapja –, lett volna akár ukrán, a monarchiában elma-

⁶⁰ Horváth Sz. Ferenc: *i. m.* 273.

⁶¹ Balázs Sándor: *i. m.* 122.

⁶² László Ferenc: *i. m.* 177.

⁶³ Egry Gábor: *i. m.* 162.

⁶⁴ Ablonczy Balázs szerint László Dezső, „aki ugyan meglehetősen kétes ízlésű dolgokat mondott a parlamentben, a faji antiszemitizmustól mindig elhatárolta magát (még ha a keresztény alapútól nem is), és 1944 tavaszán lelkészársait a kikeresztelkedések segítésére bátorította.” In: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest 2011, 120.

⁶⁵ Balázs Sándor: *i. m.* 122. Diamantot a Kolozsvárra 1944. március végén bevonuló német megszálló csapatok azonnal letartóztatták 150 zsidó orvos, író, ügyvéd családjával együtt, ld. Lówy Dániel: *i. m.* 98.

gyarított román vagy szerb származék, akkor nem is lett volna semmi baj, nem lett volna kozmopolita, helye lett volna, elért volna ő ilyen felemás Másként is a családban, a tisztavérű nemzetben, a mítoszban. A.-t egyébként egy tisztavérű magyar vonta be kálvinista keresztelelssel, a Farkas utcai gótikus templomban, megboldogult László Dezső nagytiszteletű úr, aki különben ugyancsak lehúzott a háború után 5–6 esztendő t börtönben, mint A. álmában a nasseőri cellában sínylődő öreg püspök úr is. Nem is eshetett meg László Dezső nagytiszteletű úrral másképp; nagylelkű humanista volt, s ha valaki, hát ő – ha a maga humanista módján is, mint nagytiszteletű Tavaszy Sándor professzor vagy nagytiszteletű Prof. Dr. Karl Barth –, a hit szabadságát védve volt ellene a hitlerizmusnak, a nyilasságnak, mindenféle fasiszta gázságnak meg barbarizmusnak; s így ha akarjuk, ha nem, szövetségese mindenkinek, aki érület szerint vagy éppenséggel cselekvően szembeszállt a háborús fasizmussal, a fasiszta rasszizmussal, rablással és népirtással.”⁶⁶

Tamás Gáspár Miklós így vélekedik László Dezsőről:

„Nem csinált semmi rosszat. (Szemben az erdélyi gyökerű protestantizmus nála sokkal híresebb-nevesebb képviselőjével, Ravasz László református püspökkel, akinek a zsidótörvények vitájában elmondott beszédei sajnos szégyenletesek.) [...] Életpályájának nem túl jelentős epizódja, a képviselőség miatt a romániai 'kommunista' rezsim börtönbe vetette, munkatáborban kínoztatta (1952–1954, 1957–1960), amit ő sztoikus türelemmel és nagy hősiességgel viselt.”⁶⁷

Valószínű, hogy az új román politikai rendőrség már 1944 őszi berendezkedése óta (amint korábban, 1940-ig a Siguranța) nyilvántartotta, először mégis viszonylag későn, 1948. március 9-én jelentették föl. Újólág fölrották neki, hogy „1943-ban a Magyar Fasiszta Parlamentben [!] volt képviselő”, aki „régii reakciós és fasiszta magyarként ismert”. 1951-ben újra leírták róla:

„A magyar megszállás alatt képviselő volt. Ebben a minőségében erőteljes zsidó- és Szovjetunió-ellenes propagandát fejtett ki a helyi Ellenzékben és Székely Népbén. Az országnak a fasiszta iga alóli felszabadulása után remélte Erdélynek Magyarországhoz csatolását.” Egy 1952. június. 27-én kelt jelentés szerint „Mivel a fentnevezett a múltban nagyon intenzív tevékenységet fejtett ki a horthysta rendszer előnyére, javasolom számára egy ellenőrzési dosszié megnyitását.”⁶⁸

Letartóztatása sem váratott sokáig magára: 1952. augusztus 15-én fogták le öccsével, László Ferenc egyetemi tanárral együtt, majd bűnvádi eljárás nélkül maximális büntetésre, ötévi kényszermunkára ítélték. Ennek egy részét a Duna-csatorna Peninsula nevű munkatelepén töltötte 1954. szeptember 17-én történt szabadulásáig. Iratanyagából kiderül, hogy

„Jelenleg a Peninsula Különleges Táborban (Lagarul Special Peninsula) található, mivelhogy 60 hónapra internálták [...] A Peninsula Különleges Táborban ta-

⁶⁶ Méliusz József: *Tranzit kávéház (Utazás és álm)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1982, 276.

⁶⁷ Tamás Gáspár Miklós: Egészséges és erős apák. In: *Élet és Irodalom* 2009. január 2., 9.

⁶⁸ A jelöletlen idézetek forrása: László Ferenc: A 4424-es megfigyelt. In: *Korunk* 2004/8. és Uő: A „barmadik út” áldozat. 147–177.

lálható bizottság, ellenőrizvén fentnevezett dossziéját, úgy döntött, hogy az utasításoknak megfelelően bent kell maradnia büntetését letöltteni.”⁶⁹

Rabtársra, Dávid Gyula szerint:

„Isten adta tanfolyamnak tekintette a fogságot, és valószínűleg ennek a rendkívüli lelki erőnek köszönhette, hogy kitartott, bár súlyos cukorbeteg volt.”⁷⁰

Szabadon bocsátása után egyházi tisztségeibe visszahelyezték. A magyar forradalom után, 1957. július 25-én ismét letartóztatták, majd szeptember 24–25-én a kolozsvári katonai bíróság elé állították; ügyvédje, mint láttuk, harmincévnyi várható büntetését öt évre tudta csökkenteni. 1960. november 10-én szabadult, 1973. november 15-én hunyt el a Farkas utcában. A kolozsvári katonai törvényszék 1976. január 22-én post mortem rehabilitálta.

Felhasznált irodalom

- Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest 2011.
- Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968). Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2003.
- Balázs Sándor: László Dezső a magyar parlamentben. In: Cseke Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete*. Kolozsvár 2004, 99–122.
- Csapody Miklós: László Dezső a magyar országgyűlésben. In: *Egy nemzedék iskolája*. Az Erdélyi Fiatalok (1929–1933). Korona Kiadó, Budapest 2009, 251–337.
- Cseke Péter (szerk.): *A kisebbségi élet ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940. Minerva Könyvek 6. Minerva Művelődési Egyesület – Szabadság. Kolozsvár 1997.
- Demény Péter: Istenadta tanfolyamnak tekintette a börtönt. László Dezső kolozsvár-belvárosi lelkész letartóztatására emlékeztek vasárnap. In: *Krónika* 2002. augusztus 9.
- Egry Gábor: Az Erdélyi Párt ideológiája és az erdélyiség. In: *A Hét* 2005. december 8.
- Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest 2008.
- Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken*. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény 1690–2004. Második kiadás. Rehovot–Izrael 2005; Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy 2006.
- Gaal György: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. In: *Korunk* 1991. augusztus. L. évf., 8.
- Gáll Ernő: A „nemzeti egység” nacionalista politikája – az osztályellenség fegyvere. In: *Irodalmi Almanach* 1950/2, 72–94.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmetörténet. Osiris Kiadó, Budapest 2001.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda 2007.
- László Dezső: *Református kollégiumaink szellemi öröksége*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. Kolozsvár 1940.
- László Dezső: Korszerű magyarság. In: *Hitel* 1942/1, 9–17.
- László Dezső: A korszerűség kísértései a református egyházban. In: *Az Út* 1943/3, 67–74.
- László Dezső: Hatalom és erkölcs. In: *Hitel* 1943/3, 148–153.
- László Dezső: *Magyar önismeret*. Jókai-nyomda. Sepsiszentgyörgy 1944.

⁶⁹ László Ferenc: *i. m.* 170.

⁷⁰ Demény Péter: Istenadta tanfolyamnak tekintette a börtönt. László Dezső kolozsvár-belvárosi lelkész letartóztatására emlékeztek vasárnap. In: *Krónika* 2002. augusztus 9.

- László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940. Szerk. Cseke Péter. Minerva Könyvek 6. Minerva Művelődési Egyesület–Szabadság, Kolozsvár 1997.
- László Ferenc: A 4424-es megfigyelt. László Dezső állambiztonsági ügyiratai (1948–1952). In: *Korunk*. Harmadik folyam, XIV. évf. 2003/8 augusztus., 49–62.
- László Ferenc: A „harmadik út” áldozata. László Dezső állambiztonsági ügyiratai (1948–1955). In: Cseke Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete 1904–2004*. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár 2004, 147–177.
- Lévai Jenő: *Szürke könyv*. Magyar zsidók megmentéséről. Officina. Budapest é. n. [1945], 107.
- Lówy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Erdélyi Szépművés Céh. Kolozsvár 1998.
- Matatias Carp: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról 1940–1944*. Primor Kiadó. Budapest é. n.
- Méliusz József: *Tranzit kávéház* (Utazás és álom). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1982, 276.
- Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Hungaria Judaica sorozat, 9. kötet. Szerk. Komoróczy Géza. Budapest 1995.
- Randolph L. Braham: *Román nacionalisták és a holocaust*. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása. Múlt és Jövő kiadó. Budapest 1998, és Gáll Máttyás: *Vizválasztók*. Pallas-Akadémia. Csíkszereda 2001.
- Randolph L. Braham: *A népiártás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2003.
- Sas Péter (szerk.): *Kós Károly levelezése*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2003.
- Sulyok Izabella: Teleki Pál és Bethlen István a zsidókérdésről. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. V. Balassi Kiadó, Budapest 2011, 43–52.
- Sebestyén Mihály: *Nyúlgát az idő ellen*. Az erdélyi zsidóság történetéhez. Tanulmányok, cikkek. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2000.
- Sebestyén Mihály: „Tükör által homályosan”. A másokról alkotott kép: zsidók a protestáns világgépben. In: *Nyúlgát az idő ellen*. Az erdélyi zsidóság történetéhez. Tanulmányok, cikkek. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2000, 163–286.
- Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III*. 1830-tól napjainkig. Akadémiai Kiadó. Budapest 1986.
- Tamás Gáspár Miklós: Egészséges és erős apák. In: *Élet és Irodalom* 2009. január 2., 8–9.
- Vita Zsigmond: Erdélyi realizmus. In: *Magyar Szemle* 1939., XXXVI. köt., 3. (143), 279–284.